

ԱՐՄԱՆ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

*ՀՀ ԿԳՄՄՆ պատրամաշակութային ժառանգության
գիտահետազոտական կենտրոն,
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ*

ԼՈՌԵ ԲԵՐԴԱՔԱՂԱՔԻ 2022–2023 ԹԹ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

ՀՀ Լոռու մարզի Լոռի բերդ համայնքում գտնվող Լոռե բերդաքաղաքը Հայաստանի լավագույն պահպանված ամրոցներից մեկն է: Գուգարաց աշխարհի նշանավոր այս ամրոցը ձևավորվել է Ձորագետ (Տաշրաջուր) և Ուռուտ (Միսխանա) գետերի միախառնման վայրում գոյացած հրվանդանի վրա, որը երիզվում է ուղղաձիգ ապառաժներով: Այն գտնվում է ծովի մակերևույթից 1490 մ բարձրության վրա, և արվարձանների հետ միասին զբաղեցնում է 50-60 հա տարածք (միայն միջնաբերդը՝ 9 հա):

Հիմնադրվելով 11-րդ դ. և Կյուրկե Բ-ի կողմից հռչակվելով Տաշիր-Ձորագետյան թագավորության մայրաքաղաք՝ Լոռեբերդը շարունակ կառուցապատվում է և ամրանում վիթխարի պարիսպներով: Քաղաքի կառուցապատումը հատկապես բուռն վերելք է ապրում Լոռեի հաջորդ տերերի՝ Չաքարյանների օրոք: Երկու տոհմերի օրոք Լոռեում կառուցվում են աշխարհիկ և հոգևոր կառույցներ, այդ թվում՝ պալատներ, եկեղեցիներ, մատուռներ, բաղնիքներ, շուկաներ, հրապարակներ, կենցաղային կառույցներ, շարունակ ամրացվող պարիսպ, ջրամատակարարման համակարգ, իսկ գետերի վրա՝ կամուրջներ: 11-12-րդ դդ.

Լոռեն ուներ 10000-ի հասնող բնակչություն: Լոռե բերդաքաղաքի դերն ու նշանակությունը ժամանակի ընթացքում այնքան մեծացավ, որ այստեղ 1208 թ. հրավիրվեց համահայկական ժողով: Ցավոք, արհեստագործական և առևտրական այս խոշոր կենտրոնը շարունակ իր կողմն էր գրավում օտար ասպատակիչների ուշադրությունը և մեկը մյուսի ետևից հարվածներ ընդունելով այն կորցնում է ժամանակի իր փառքն ու զորությունը: Ամենից հուժկու հարվածը, իհարկե, մոնղոլների 1236 թ. արշավաքն էր, որով կասեցվում է Լոռեբերդի ծաղկումը, և որի նկարագրությունը մանրամասնորեն տալիս է միջնադարյան պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին¹:

Հետագայում ձեռքից ձեռք անցնելով՝ Լոռեն աստիճանաբար վերածվում է գյուղաքաղաքի: Լոռեբերդը՝ իր աշխարհագրական դիրքի և նպաստավոր պայմանների շնորհիվ, շարունակ բնակեցված է եղել, թեև թույլ, սակայն կյանքն այստեղ շարունակվել է և դրանում եղած կառույցները պարբերաբար վերաօգտագործվել են՝ հարմարեցվելով նոր տերերի կարիքներին ու աշխարհայացքներին: Հենց դրանով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ միջնաբերդի մշակութային շերտերը չափազանց հարուստ են հոգևոր և աշխարհիկ մշակույթին, քաղաքային կյանքին ու արհեստներին, առևտրին ու ռազմարվեստին, կենցաղին, պերճանքին ու ժամանցին առնչվող բազմապիսի հնագիտական իրերով: Միջնադարյան խեցեղենին զուգահեռ ուշբրոնզ-վաղերկաթեդարյան խեցատների գտնվելը հաստատում է այն հայտնի փաստը, որ ամրոցը պետք է բնակեցված լիներ մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին կեսից²: Սակայն նորություն

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, (աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի), Երևան, 1961, էջ 253-254:

² Տե՛ս Ղարիբյան Ի., Լոռե բերդաքաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 2009, էջ

էր վաղմիջնադարյան կոթողների ի հայտ գալը, որը հակասում է այն ենթադրությանը, որ մինչև 10-րդ դ. ամրոցը միջնադարում բնակեցված չի եղել: 7-րդ դ. կոթողների և ճարտարապետական մանրամասների առկայությունը ստիպում է առաջ քաշել այն վարկածը, որ մինչև Կյուրիկյանների կողմից հիմնադրվելը տարածքում եղել է ավելի վաղ շրջանի բնակավայր: Չնայած առկա շատ հարցերին, հնագիտական պեղումներն ու շինարարական հորիզոնների մանրագնին հետազոտումը, թույլ են տալիս առանձնացնել մշակութային առանձին շերտեր՝ տվյալ ժամանակաշրջաններին բնորոշ առանձնահատկություններով: Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ Լոռեբերդի տարածքում պեղումներն իրականացվել և իրականացվում են հիմնականում մեզ հայտնի կառույցների տարածքում, որոնք ունեն վերականգնման կարիք: Սակայն ընդարձակ՝ մոտ 9 հա տարածք ընդգրկող տափարակի վրա դեռևս շատ կան չպեղված գոտիներ, որոնք, իհարկե, կհանգեցնեն այլ՝ մինչ այժմ անհայտ կառույցների հայտնաբերմանն ու նոր լույս կսփռեն Լոռեբերդի ուսումնասիրության վրա:

Իր աշխարհագրական դիրքի, վեհ տեսքի, պարիսպների հզորության, կանգուն կառույցների ու բազմաթիվ պահպանված կոթողների շնորհիվ Լոռեբերդն իրեն է ձգել բազմաթիվ ճանապարհորդների և ուսումնասիրողների: Անվանի շատ պատմաբաններ ու ճարտարապետներ են անդրադարձել Լոռեբերդ ամրոցի կառույցների պատմությանը, ճարտարապետությանը, առանձին մասնրամասներին, որոնք, սակայն, կրում էին տեսական և նկարագրական բնույթ՝ հիմնվելով այն ամենի վրա, ինչ տեսանելի էր և գտնվում էր երկրի մակերևույթին: Իրավիճակը

49: Սիմոնյան Հ., Ղարիբյան Ի., Բադալյան Հ., Ալեքսանյան Տ., Լոռե բերդաքաղաքը (2009-2013 թթ. պեղումների նախնական արդյունքները), «Հուշարձան» տարեգիրք, 2015, պրակ Ժ, էջ 45-46:

փոխվեց, երբ Երևանի պետական համալսարանի արշավախումբը՝ Ի. Ղարիբյանի ղեկավարությամբ 1966 թ. սկսեց Լոռեքերդի պեղումները, որոնք տևեցին մինչև 1974 թվականը: Այս աշխատանքների ընթացքում առաջին անգամ պեղվեցին բաղնիքները, մատուռը, արևելքում գտնվող եկեղեցին, «պալատ» համարվող կառույցը, բացօթյա ջրավազանները և այլն: Պեղումների արդյունքում զանազան խնդիրներին ու կառույցներին վերաբերող մի շարք հոդվածները ի վերջո ամփոփվեցին պրոֆ. Ղարիբյանի 2009 թ. հրատարակված «Լոռե բերդաքաղաքը» մենագրությունում: Նույն թվականին վերսկսվեցին և մինչև 2014 թ. ընթացան «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն» ՊՈԱԿ-ի արշավախմբի կողմից ձեռնարկած պեղումները, որոնց ընթացքում պեղվեցին պարսպի երկայնքով ներքուստ և արտաքուստ հարող տարածքը՝ կցակառույց բազմաթիվ շինություններով, Առաջին բաղնիքը, «Քաղաքացիական շենք» կոչվող կառույցը (եկեղեցի, մզկիթ), որոնց արդյունքները նույնպես հրատարակվել են: Այդ տարիներին հատկապես կարևոր բացահայտում էր քաղաքացիական շենքի շուրջ հայտնաբերված քրիստոնեական գերեզմանոցը՝ բազմաթիվ տապանաքարերով ու խաչքարերի բեկորներով, ինչը ծանրակշիռ փաստարկ է այս կառույցի նախնական նշանակությունը պարզաբանելու համար, քանի որ հայտնի է, որ միջնադարում գերեզմանոցները ձևավորվում էին սրբատեղիների՝ եկեղեցիների կամ մատուռների շուրջ: Կարևոր էր նաև այն, որ հայտնաբերվեց ջրավազանի վերածված խաչքարի զանգվածեղ պատվանդան, որի նիստերից մեկին ընդարձակ արձանագրություն է՝ խաչքարի կանգնեցման թվականով: Գտնվեց ահռելի քանակությամբ հնագիտական նյութ, որոնց թվում գործիքներ, զարդեր, ծխամորճեր և այլն: Տարիներ շարունակ իրականացվող պեղումները լրացնում էին մեկը մյու-

սին, որոշ դեպքերում շտկումներ մտցնում ընդունված տեսակետների մեջ և հանգեցնում նորանոր բացահայտումների, երբեմն էլ եզակի հայտնագործությունների, ինչն էլ առավել հարստացվեց 2022-2023 թթ. պեղումներով:

Լոռեբերդի պարիսպները կառուցվել են 11-րդ դարում՝ Դավիթ Անհողին թագավորի կողմից, հրվանդանի հյուսիսային կողմում, քանի որ մյուս կողմերից տարածքը անմատչելի է թշնամիների համար: Պարիսպը իրար է միացնում երկու գետերի առաջացրած կիրճերը և ունի 214 մ երկարություն ու մինչև 20 մ լայնություն: Մուտքը եղել է արևելյան եզրին մոտ, որից բացվում է մի նեղ հրապարակ՝ միանալով երկրորդ մուտքին: Նման կառուցվածքը ուներ պաշտպանական նշանակություն, քանի որ թշնամին հաղթահարելով առաջին մուտքը, հայտնվում էր ծովակում:

Պարիսպների հիմքերի մոտ, թե՛ արտաքուստ, թե՛ ներքուստ պեղումներ են իրականացվել 2009-2014 թթ., որոնց ընթացքում բացվել են արտաքուստ պարսպապատի հսկայական ժայռաբեկորների վրա հենված հիմքերը, խանդակը՝ իր ողջ լայնքով, իսկ ներքուստ՝ կցակառուցված բազմաթիվ շինությունների պատերի մնացորդներ, թոնիրներ, օջախ-վառարաններ, տնտեսական հորեր, քարե գործիքներ և այլն: Աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ կավե, քարե, ոսկրե և այլ հնագիտական իրեր:

Պարսպապատին հարող տարածքում առաջին կարևոր հայտնագործություններից էին բազալտից ութանիստ սյան երկու բեկորները (40×43 սմ), որոնցից յուրաքանչյուրի նիստերից մեկին կա մեդալիոնի մեջ առնված հավասարաթև խաչի պատկեր: 7-րդ դարին բնորոշ բարձրաքանդակներով ճարտարապետական այս մանրամասներն ակնհայտորեն պատկանում են վաղմիջնադարյան կառույցի, որոնք ավելի ուշ օգտագործվել են

որպես սովորական շինաքար: Գտնվեցին նաև կամարաձև տաշվածքով մոխրագույն տուֆից սալաքարեր, որոնք վկայում են ժամանակին եղած սրբատաշ, ողորկ ծածկասալերով կառույցի գոյության մասին: Եզակի է հրաբխային թեթև ապարից սրբատաշ քարը, որի նիստերից մեկին պահպանվել է վարդյակի պատկեր: Քարը պատված է կրասվաղի հետքերով, ինչը ցույց է տալիս, որ այն նույնպես վերաօգտագործվել է որպես շինաքար:

Պարսպին կից տարածքի տարբեր հատվածներում, 1.20-1.40 մ խորությունում բացվեցին անմշակ քարերով շարված գանգան պատաշարեր կամ դրանց հիմքերը: Այս ամենը ցույց է տալիս, որ 14-15-րդ դարից սկսած մինչև 19-րդ դարը, երբ հիմնվել է հին Լոռի բերդ գյուղը, պարիսպներին հարակից տարածքը կառուցապատվել է բազմաթիվ տնտեսական, արհեստագործական և կենցաղային այլ նշանակության կառույցներով: Դրանք հիմնականում անմշակ բազալտե որձաքարերով շարված պատեր են, որոնց մեջ օգտագործվել են ավելի վաղ շրջանի բազմաթիվ սրբատաշ քարեր՝ ճարտարապետական մանրամասներ, կոթողների բեկորներ, քարե գործիքներ: Դրանցում պեղումներով բացվում են վառարաններ, հորեր, թոնիրներ և տնտեսական նշանակության այլ մանրամասներ:

Պարսպապատին կից, թափված լիցքի մեջ, 2.80 մ խորությունում, գտնվեց մանկական կմախք³, որն ուներ հյուսիս-հարավ դիրք: Այստեղ նույնպես շատ են պարսպից թափված քարերը, ինչը ենթադրել է տալիս, որ գործ ունենք դժբախտ պատահարի հետ:

Պետք է արձանագրել, որ պարսպի առջև ընկած ողջ տարածքի I շերտը լիցք էր՝ պարսպից թափված հարյուրավոր քարե-

---

³ Մարդաբանական նյութը ուսումնասիրվում է Հասմիկ Սիմոնյանի կողմից:

րի հսկայական կուտակումներով: 11 շերտում սկսեցին բացվել ուշմիջնադարյան մի շարք կառույցների հիմքեր, որոնք թեև շարված են անմշակ կամ թերմշակ բազալտով, սակայն դրանց մեջ օգտագործված են բազմաթիվ վաղ և զարգացած միջնադարյան հարթաքանդակ մանրամասներ, սրբատաշ որմնաքարեր, կոթողների բեկորներ, քարե գործիքներ, որոնցից շատերի վրայի կրաշերտը հուշում է, որ դրանք պարսպի շինարարության ժամանակ օգտագործվել են որպես շինաքար: Այս կառույցներում առկա տնտեսական նշանակության զանազան մանրամասները՝ թոնիկներ, վառարաններ, քարե բազմաթիվ գործիքներ, առտնին խեցեղեն և այլն, ցույց են տալիս, որ դրանք ունեցել են տնտեսական կամ կենցաղային նշանակություն և կարող են թվագրվել 14-15-րդ դդ.-ից մինչև 20-րդ դ.:

Պարսպի «գագաթը» աշխատանքներից առաջ հիշեցնում էր բրգաձև թումբ, որտեղ դժվար էր կռահել, որ կարող են լինել որևէ կառույց կամ շարվածք: Միայն ճարտարապետական հետազոտություններ կատարելիս պարզվեց, որ հաստահեղյուս պարսպապատի վրա կան հետագայում ավելացված բարակ պատեր (տարբեր երկարությամբ և հաստությամբ պահպանված), որոնք բոլորն էլ ունեն ուղղաձիգ և հարթ ճակատներ:

Այդ շարվածքներից արևմուտք բացվեց ուղղանկյուն հատակագծով մոտ 4.00×3.00 մ չափերով կառույց: Այն ունի անմշակ քարերով ու կրաշաղախով շարված, 80 սմ լայնքով և առավելագույնը 1.40 մ բարձրությամբ պահպանված, կրաշաղախով ծեփված պատեր: Հյուսիսային պատը չի պահպանվել: Սենյակի մուտքը եղել է հարավային կողմում: Կարելի է ենթադրել, որ այստեղ գործ ունենք պաշտպանական հենակետի հետ: Հատկապես ուշագրավ է այս կառույցի արևմտյան պատը, որը պահպանվել է 90 սմ բարձրությամբ: Պատն ունի 6՝ գրեթե հա-

վասարաչափ սալաքարերով շարված պահարաններ: Չորսական սալաքարերով հավաքված այս պահարանների մասին ենթադրությունները կարող են տարբեր լինել՝ գինամթերքի կամ այլ իրերի պահոց և այլն, սակայն մի հետաքրքիր ու թերևս հավանական տարբերակ է, որ դրանք նախատեսված լինեն աղավնիներ պահելու համար: Աղավնատների լավագույն օրինակները պահպանվել են Անիում, որտեղ եղել են 11 անձավ-աղավնատներ⁴: Նման քարե շարվածքով աղավնատներ հայտնի են դեռևս անտիկ ժամանակաշրջանից, ինչպիսին է, օրինակ, վերջերս Եգիպտոսում պեղված կառույցը, որ թվագրվում է 2-3-րդ դդ.⁵: Աղավնեաշտարակները հատկապես ընդունված են եղել իրանական մշակույթում, ինչպիսիք շատ կան պահպանված Իրանում և ընդունված է, որ աղավնիներ միջնադարում բուծում էին արտաթորանքի համար, որը կարևոր էր գյուղատնտեսության համար՝ որպես պարարտանյութ: Մեր օրինակին իր ձևով և շարվածքով մոտ է Ուշիի Սբ Սարգիս վանքի աշտարակներից մեկում պահպանված աղավնատունը:

Պարսպի վրա իրականացված աշխատանքների գլխավոր արդյունքն այն էր, որ, ի հակադրություն ընդունված տեսակետի, Լոռեբերդի պարիսպները, գոնե վերին հատվածներում քարերով ու շաղախով լցված չեն եղել, այլ ունեցել են սնամեջ տարածություններ, օգտագործվել են որպես գինանոցներ, պահակակետեր, հրակնակետեր և այլն: Կարևոր էր նաև այն, որ պեղումների արդյունքում հաստատվեց, որ պարիսպները ներսից նույն-

---

⁴ Տե՛ս Անի. հազարամյա մայրաքաղաք հայոց, հրատ. պատասխանատու՝ Գր. Գրիգորյան, Երևան, 2015, էջ 116-117:

⁵ https://www.livescience.com/ancient-roman-residences-with-pigeon-towers-discovered-in-luxor-egypt?fbclid=IwAR1qVJ0kPYFqwgWx5uOKBu54vslpm_CzepMyeSqYdbB-L6na88g7Fn0NqQQ

պես ունեցել են կյոր և ուղղանկյունաձև աշտարակներ: Նման մի աշտարակի հիմքեր հայտնաբերվել էին 2009-2013 թթ. պեղումների ժամանակ, որը ենթադրաբար պահակակետ է⁶:

Ամրոցի ներսում հայտնաբերվեց տնտեսական հոր: Այստեղ պարսպապատը դեպի ներս կորանում է և վերածվում խորշի: Պեղումները տվեցին բացառիկ արդյունքներ: Կիսաշրջանաձև այս խոռոչը դիմացից ու երկու կողմերից փակված էր կրաշաղախված պատերով, ինչի արդյունքում ստացվում էր 2.00x1.75 մ չափերով հորանման տարածք: 60 սմ հզորությամբ մշակութային շերտի տակ բացվեց մանր քարերով շարված հատակը: Այստեղից գտնվեցին կենդանիների մեծ թվով ոսկորներ: Սակայն ամենից ուշագրավը այստեղից հայտնաբերված 12-13-րդ դդ. ջնարակված թասերի առկայությունն է: Սրանք բացվեցին իրենց նախնական տեղում, որտեղ ակնհայտորեն դասավորված են եղել իրար վրա կամ կողք-կողքի: Սրանց՝ իրենց տեղում, փլատակների տակ մնալու հանգամանքը կարող է բացատրվել միանգամից վրա հասած աղետով (նկատվում են հրդեհի հետքեր՝ մոխրի և մրաշերտի մնացորդներ), որից հետո դարեր ի վեր, չնայած ամրոցի բազմապիսի փորձություններին ու վերաբնակեցումներին, դրանք մնացել են հողի հաստ շերտի տակ աննկատ, թեև պարսպապատի փլուզման հետևանքով բեկոտվել են: Հսկայական քանակությամբ բեկորներից թերի կամ ամբողջական հավաքվեցին շուրջ 45 թասեր:

Միջնաբերդի արևմտյան եզրին, ձորի անմիջապես պոնկին գտնվում է Երկրորդ կամ «Փոքր» բաղնիքը: Այն բավականին բարդ և բազմասենյականոց կառույց է, որը 1960-70-ական թթ. պեղել է պրոֆ. Ի. Ղարիբյանի ղեկավարած արշավա-

---

⁶ Տե՛ս Սիմոնյան Հ., Ղարիբյան Ի., Բադալյան Հ., Ալեքսանյան Տ., նշվ. աշխ., էջ 40:

խումբը, ինչից հետո արշավախմբի ղեկավարը եկել է հանգամանալից եզրակացությունների, կապված՝ ջրամատակարարման համակարգի, ջրամբարի, տաքացվող հատակի և այլնի վերաբերյալ⁷: Ի. Ղարիբյանը գրում է, որ միայն անհայտ է մնում բաղնիքի ջեռոցի տեղը:

Այս բաղնիքը բազմաֆունկցիոնալ համակարգ է՝ տարբեր չափերի ու նշանակության սենյակներով, եթե հաշվի առնենք նաև շենքի հիմնական հատվածից դուրս գտնվող բացօթյա ջրավազանները, բավականին ընդարձակ տարածք է զբաղեցրել: Այժմ այն կիսավեր վիճակում է: Պահպանվել է միայն բաժիններից մեկի թաղը՝ երկու երդիկով, որից տարիների ընթացքում քարեր են թափվել: Ողջ կառույցը շարված է անմշակ բազալտ քարերով, իսկ վերևի հատվածները՝ ֆելզիտի բարակ կտորներով: Տեղ-տեղ պատերը լրացված են թրծած աղյուսի բեկորներով: Երևում են իրար կից բաժինների մուտքեր, որոնք թեև քանդված են, սակայն նկատելի է, որ ունեցել են կամարածև վերնամասեր: Շատ հատվածներում պահպանվել են ջրամատակարարման համակարգի կավե փողրակները, որոնք պատերի քանդման պատճառով դարձել են տեսանելի: Դրանք կա՛մ ուղղահայաց, կա՛մ հորիզոնական դիրքերով զետեղված են եղել միդիս շարվածքով պատերի լիցքերի մեջ՝ ապահովելով նաև պատերի ջերմությունը և ունեն տարբեր՝ 7-16 սմ տրամաչափեր:

Մեր իրականացրած պեղումները, որոնք հազեցած էին բազմաթիվ հայտնագործություններով, լրացրեցին նախորդ պեղումների տված տեղեկությունները և հանգեցրին նոր եզրակացությունների:

Հատկապես ուշագրավ արդյունքներ տվեցին բաղնիքի

---

⁷ Տե՛ս Ղարիբյան Ի., Լոռե բերդաքաղաքը և նրա պեղումները, էջ 92:

ամենաընդարձակ բաժանմունքի պեղումները, որի նշանակության հարցում մասնագետների կարծիքները կիսվում են: Խալփախյանն⁸ ու Հարությունյանը⁹ գտնում են, որ այն լողասրահ է, իսկ Ղարիբյանը այն համարում է հանդերձասրահ¹⁰: Այն անմիջապես կիրճի պոնկին է և արևմտյան պատը քանդվել ու թափվել է ձորն ի վար: Արևմտյան ճակատից կանգուն են մնացել միայն հվ-ամ և հս-ամ անկյունները:

Սրահի հարավային հատվածում բացվեցին բազալտե խոշոր, թերմշակ սալեր, որոնց տակ քարերի մեծ կուտակումներ կան: Բազալտե սալերը պատված են կրաշաղախով, իսկ տեղ-տեղ պահպանվել են թրծած աղյուսի մնացորդներ: Նույն մակարդակում բացվեցին նաև կավե խողովակաշարի մնացորդներ: Այս սալերը բացվեցին 17-20 սմ խորությամից՝ դրված լինելով 37 սմ խորությամբ: Այսպիսով այստեղ գործ ունենք սրահի հատակի հետ, որը փաստորեն շարված է բազալտե զանգվածեղ սալերով, պատված կրաշաղախով և աղյուսներով:

65 սմ խորությամբ բացվեցին հատակի բազալտե սալերը պահող սյուները, որոնք ի տարբերություն մեծ բաղնիքի սյուների ոչ թե միակտոր տուֆ էին, այլև տարբեր քարերով ու կրաշաղախով շարված մոյթեր:

Հատակասալերը հանելուց հետո պարզվեց, որ նորահայտ այս ջրավազանն ունի կրածեփ պատեր և 120×140 սմ մոտավոր չափեր: Ուշագրավ է, որ այն հավասար մակարդակում է, ինչ սալահատակը պահող հենասյուները, այսինքն՝ այն փորված է եղել

---

⁸ Ст'у Халпахчян О., Гражданское зодчество Армении (жилые и общественные здания), Москва, 1971, էջ 222:

⁹ Ст'у Հարությունյան Վ. Մ., Լոռի բերդ-քաղաքը: Միջնադարյան քաղաքաշինության պատմությունից, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1962, N 3, էջ 57-76:

¹⁰ Ст'у Ղարիբյան Ի., Լոռե բերդաքաղաքը և նրա պեղումները, էջ 118:

հատակի մեջ: Սրա մեջ գտնվեց ջնարակապատ և կաղապարի հպմամբ պատրաստված վերադիր զարդաքանդակներով ընտիր շքադուռների 48 բեկոր:

Այսպիսով՝ երկրորդ բաղնիքի ամենախոշոր սրահի II շերտի պեղումների կարևորագույն արդյունքն այն էր, որ հաստատվեցին այն ենթադրությունները, ըստ որոնց այս սրահն ունեցել է տաքացվող կրկնակի հատակ՝ տարբեր աստիճանի պահպանվածությամբ 18 հենամույթերով, որոնց վրա հենվել են հատակի բազալտե խոշորածավալ սալերը: Այս հաստատեղյուս և քարաշեն հենամույթերը հազվագյուտ երևույթ են հայկական բաղնիքների շարքում, քանի որ հիպոկաուստ հատակով բաղնիքների երկրորդ հատակները հենված են եղել հիմնականում աղյուսներով շարված սյուների վրա: Թեև Ի. Ղարիբյանը ենթադրում է, որ սրահը կրկնահատակ է ունեցել և տաքացվել, սակայն վերին հատակի տակ նա չի պեղել և վերջնական հիմնավորումներ չի ունեցել¹¹, իսկ Ջաղացպանյանը առհասարակ, վստահ է, որ Փոքր բաղնիքը տաքացվող հատակ ունեցող բաղնիքների շարքից չէ¹²: Այս և հարավային կառույցի արանքում բացվեց սալով ծածկված նեղ միջանցք, որով և տարածվել է գոլորշին: Այս ամենի արդյունքում հանգում ենք այն եզրակացության, որ ընդարձակ սրահը ոչ թե հանդերձարան է, այլ լողասենյակ, որն ունեցվել է տաքացվող պատեր և հատակ, գոլորշին դուրս գալու համար նախատեսված օդանցքներ, ջրավազան: Այդ հատկանիշներով այն նման է Մեծ բաղնիքի լողասենյակին:

Ամրոցի կենտրոնական հատվածում գտնվող Առաջին կամ

---

¹¹ Տե՛ս Ղարիբյան Ի., Լոռե քաղաք ամրոցի միջնադարյան բաղնիքները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2000, № 3 (102), էջ 107:

¹² Տե՛ս Джагацпаян А. А., Бани средневековой Армении и их теплотехнические особенности, «Պատմաքանասիրական հանդես», 1968, № 3, էջ 246:

«Մեծ» բաղնիքում պեղումներ կատարվել են 1960-70-ական թթ. և 2009-2010 թթ., որոնց ընթացքում բացվել են բաղնիքին կից օժանդակ շինությունների՝ հանդերձարանի, ջեռոցի և այլ կցակառույցների հիմքերը: Սա Հայաստանում լավագույն պահպանված բաղնիքներից մեկն է. պահպանվել են ընդարձակ և մի քանի ենթաբաժիններով լողասենյակի պատերն ու թմբուկավոր առաստաղը: Բաղնիքի մասին խոսվել է բազմիցս, շատ ճարտարապետներ ու հնագետներ են անդրադարձել այս յուրահատուկ կառույցին, երկարատև պեղումները տվել են լուրջ արդյունքներ և վեր հանել միջնադարյան բաղնիքի ընդհանուր նկարագիրը: Սակայն բոլոր այդ հետազոտությունների ընթացքում բաղնիքին հարակից շատ հատվածներ, մասնավորապես դրանից հյուսիս ընկած ընդարձակ սրահը, մնացել են ոչ լիովին պեղված: Չափազանց կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ դեռևս չպեղված էր մնում բաղնիքի լողասենյակի ստորին շերտը, այսինքն գոյություն ունեցող հատակի տակ եղած շերտը, որը կարող էր շատ կարելիոր հարցերի պատասխան տալ՝ կապված բաղնիքի տիպային առանձնահատկությունների, ինժեներական համակարգի և հնագիտական շերտագրությունների հետ: Ելնելով այդ ամենից, ինչպես նաև ճարտարապետական վերակազմություններին նպաստելու նպատակով, որոշվեց պեղումներ իրականացնել բաղնիքի ներսում և հարակից տարածքում՝ նախ խուզահորերի տեսքով, ապա լայնամասշտաբ, համակարգված պեղումների տեսքով:

Լողասրահի հյուսիս-արևելյան հատվածում բացվեց հիանալի պահպանված սալահատակով ուղղանկյուն ջրավազան: Բացառիկ էր 16.5 սմ խորությունից գտնված, ամբողջական պահպանված քարե ծորակը: Շրթնամասը ուղղանկյուն է, կենտրոնում միջանցիկ անցքով: Այս ծորակը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բաղնիքի ցնցուղներից մեկը: Ղարիբյանը թեև անդրադառնում է

ջրածորակներին¹³ սակայն ամենայն հավանականությամբ, նա ձեռքի տակ չի ունեցել սրանցից որևէ նմուշ: Ավագանի արևմտյան եզրին բացվեց 8 սմ տրամագծով կավե փողրակով ջրահեռացման անցքը: Սրա շուրջը ցածրիկ հիմքեր կան, որոնք կարող էին ծառայել որպես նստարան ջրավազանից օգտվողների համար:

Բաղնիքի արևելյան պատի մոտ բացվեցին 40 սմ տրամագծով, կավե պատերով և քարաշեն օջախներ: Վերջինս, մեր կարծիքով, նախատեսված է դրանում լցված ջուրը տաք պահելու նպատակով: Հորի մոտից գտնվեցին մի քանի պղնձե անոթների բեկորներ: Հարկ է նշել, որ քարե տաշտերից ջուրը վերցվել է կավե կամ պղնձե ամաններով¹⁴

Հրվարման անկյունում բացվեց մանր քարերով շարված հատակ: Այս հատվածում բացվեցին նաև պատերի հիմքեր և շարվածքներ, որոնք հետագայի հավելումներ են: Հորի մեջ գտնվեց ոսկրե խոշոր մախաթասեղ՝ մի եզրում սուր, իսկ մյուս եզրում՝ անցքով, որի մեջ պահպանվել է կաշվե լար: Հորի դիմաց՝ 45 սմ խորությամբ, գտնվեց նաև կաշի և երկաթե իրեր: Այս ամենը ցույց է տալիս, որ ինչ-որ ժամանակ բաղնիքի այս հատվածը օգտագործվել է, որպես կաշեգործական արհեստանոց:

Այս լողասրահի՝ տաքացվող հատակ ունենալու մասին ենթադրություններ է արել դեռևս Վ. Հարությունյանը¹⁵: Ի. Ղարիբյանը նույնպես համակարծիք է՝ որպես հիմնավորում բերելով պատերի մեջ թողնված ծխնելույզները¹⁶: Այս ենթադրությունները

¹³Տե՛ս Ղարիբյան Ի., Լոռե քաղաք ամրոցի միջնադարյան բաղնիքները, էջ 105:

¹⁴Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁵Տե՛ս Հարությունյան Վ. Մ., Լոռի բերդ-քաղաքը: Միջնադարյան քաղաքաշինության պատմությունից, էջ 70:

¹⁶Տե՛ս Ղարիբյան Ի., Լոռե քաղաք ամրոցի միջնադարյան բաղնիքները, էջ 103:

հաստատելու նպատակով որոշեցինք հեռացնել բաղնիքի լողասրահի ուշմիջնադարյան տոփանված հատակը և պեղումներ կատարել դրա ստորին շերտերում:

Արդյունքում պեղումները տվեցին բացառիկ արդյունքներ: Բաղնիքի հրվ-արմ անկյունում բացվեցին թվով 20 կարճ, միակտոր սյուներ, որոնց մեծ մասը տուփից են, մի քանիսը՝ բազալտից: Ունեն տարբեր չափեր, որոնք հարմարեցված են եղել ժայռային գրունտին: Դրանց վրա դրված տուփե սալաքարերը գրեթե ամբողջությամբ քայքայվել են (պահպանվել են մի քանի փոքր բեկորներ): Սյուները նույնպես ունեն տարբեր աստիճանի մաշվածություն: Ամենաբարձրն ունի 62 սմ բարձրություն: Լողասրահի արևելյան պատի մեջ բացվեցին հատակի մակարդակին գտնվող, ուղղանկյուն, 40 սմ լայնքով անցքեր: Այս անցքերը բացվում են դեպի բաղնիքից արևելք գտնվող ջեռոցը, որտեղից եռացած գոլորշին մտել է բաղնիքի հատակի տակ՝ ապահովելով դրա ջերմությունը:

Բացառիկ հայտնագործություն էր 53 սմ խորությամբ հայտնաբերված կենդանու կավե արձանիկը, որի չորս ոտքերից պահպանվել են երեքը (մեկը՝ կոտրված): Գլուխը հիշեցնում է փղի, ենթադրվում է նաև, որ կնճիթ է ունեցել, որը կոտրված է: Մեջքին կա շրջանաձև թմբիկ, որի երկու կողմերում ելուստներ: Ետևի մասում կա ևս մեկ կոտրված հատված, որտեղ հավանաբար արձանիկի բռնակն է եղել: Ունի 3.5 սմ բարձրություն և 6 սմ երկարություն: Միջնադարյան իրերով հարուստ շերտում գտնված կավե այս արձանիկը, մեր համոզմամբ, ունեցել է ժամանցային նշանակություն, իսկ ավելի հստակ՝ ճատրակի խաղաքար է:

Այսպիսով՝ բաղնիքի լողասրահի ներսույթի ստորին շերտի պեղումներով կարելի է գալ մի քանի եզրահանգումների.

1/ Բաղնիքն ունեցել է տաքացվող՝ հիպոկաուստ հատակ:

Հատակը սալարկված է եղել տուֆե սալերով, որոնք հենվել են հիմնականում տուֆե ամբողջական սյուների վրա: Բաղնիքի առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ հատակի սալերը պահող հենասյուները ոչ թե աղյուսներով կամ քարերով շարված սյուներ են, այլ ամբողջական տուֆի զանգվածներ, ինչպիսիք կան անտիկ ժամանակաշրջանի հռոմեական բաղնիքներում:

2/ Սրահը միջնորմներով բաժանվել է չորս անհավասարաչափ լողասրահների: Միջնորմների առկայությունը հաստատվեց ոչ միայն պեղումներով բացված հիմքերով, այլև պատերի մեջ մնացած կավե խողովակաշարերով, որոնք անցել են այդ միջնապատերով և տաքացրել դրանք:

3/ Արհեստական և մարդածին լիցքերի հետևանքով բաղնիքի ստորին շերտերը որոշ հատվածներում մնացել են անխաթար, ինչի շնորհիվ պահպանվել են սյուների մի մասը, ջրավազանը, և բաղնիքի գործունեության ժամանակաշրջանին՝ 11-13-րդ դդ. բնորոշ հնագիտական արտեֆակտներ:

4/ Ավելի ուշ (14-15-ր դդ. և հետագայում) բաղնիքը հարմարեցվել է տնտեսական և արհեստագործական նպատակների համար:

Բաղնիքի հիմնական՝ կանգուն հատվածից անմիջապես հյուսիս ընկած տարածքը մասնակի պեղվել է 2009-2010 թթ., սակայն պեղումները մնացել են անավարտ: Նախկինում բացված բազմաթիվ, խառը քարաշարերը թույլ են տվել ենթադրելու, որ այստեղ գտնվում են ջրամատակարարման համակարգի կարևոր բաղադրիչներ, ինչպիսիք են ջուրը բաղնիք հասցնող առվակուսը:

Այս տարածքում բավականին ընդարձակ կառույց է եղել (4.94×13.3 սմ), որտեղ բացվեցին զանազան միջնապատեր, վա-

ռարաններ և, որ ամենակարևորն է, ջրի ուղղությունը ապահովող քարաշեն առվակոսներ:

Վառարաններով ուղղանկյուն, փոքր սրահի պատերը կրասվաղված և անջրաթափանց են եղել: Ինչպես հայտնի է մետաղյա կաթսաները սովորաբար դրվում էին խցերի հատակի տակ, խարույկի վրա (Անի, Անբերդ)¹⁷ և չի բացառվում, որ այստեղ մենք գործ ունենք նման խցի հետ: Ակնհայտ է, որ այս տարածքը օգտագործվել է ջրի եռացման համար, որտեղից գանազան առվակոսներով ու խողովակաշարերով ջուրը տարածվել է դեպի լողասենյակներ:

ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության առանձին դրամաշնորհով, վերականգնման և բարեկարգման ծրագրի շրջանակներում, Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի (տնօրեն՝ Խ. Հարությունյան) արշավախումբը 2022 թ. մայիս ամսին վերսկսեց Լոռեբերդ ամրոցի պեղումները (արշավախմբի ղեկ՝ Ա. Նալբանդյան): Պեղումներն իրականացվեցին հետևյալ տեղամասերում. ա) Պարսպին ներքուստ հարող՝ նախկինում չպեղված տարածք, բ) Պարսպի վրա երևացող շարվածքներ, գ) Փոքր (Երկրորդ) բաղնիք, դ) Մեծ (Առաջին) բաղնիքի ներսում և շուրջը:

Պարսպապատին ներսից հարող տեղամասը (240 մ/ք մակերես) նախ մաքրվեց փլատակների հսկայական կուտակումներից, ապա պեղված երկու լիցքային շերտերի տակ սկսեցին բացվել բազմաթիվ օժանդակ շինությունների հիմքեր՝ հիմնականում անմշակ քարերով շարված պատեր, որոնց ներսում վառարաններ, տնտեսական հորեր և այլն: Շատ դեպքերում պատերի մեջ

---

¹⁷ Տե՛ս Ալեքսանյան Ա., Միջնադարյան Հայաստանի բաղնիքները, «Էջմիածին», 2010, Ը, էջ 118-125:

օգտագործվել են վաղ կամ զարգացած միջնադարյան կառույցների սրբատաշ քարեր կամ տապանաքարեր:

Պարսպի վրա հետազոտություններ կատարելիս պարզվեց, որ հաստահեղույուս պարսպապատի վրա կան հետազայում ավելացրած բարակ պատեր: Պեղումները պարսպապատի գագաթին շատ հետաքրքիր արդյունքներ տվեցին, քանի որ բացվեցին ուղղանկյուն և կիսակլոր հատակագծերով առանձին սենյակներ, որոնցից մեկում քարե արկղերով պահարանաձև զինապահոց կամ աղավնատուն:

Պարսպապատի տարածքի պեղումները տվեց նաև ահռելի հնագիտական նյութ՝ առաջին հերթին խեցեղենի բազմաթիվ բեկորների և կենդանիների ոսկորների տեսքով: Բացի այդ մեծաքանակ նյութից գտնվեցին նաև արժեքավոր առանձին իրեր, որոնց թվում են նետասլաքները, ձուլանոթը, ուլունքները, մետաղադրամները, բրոնզե զանգը և այլն: Բացառիկ էր պարսպապատի մի հատվածում տնտեսական նշանակության կիսակլոր խորշի մեջ հայտնաբերված տասնյակ ջնարակված թասերի գյուտը: Այս անոթներն աչքի են ընկնում պատրաստման բարձր վարպետությամբ ու ջնարակի գունապնակի հարստությամբ: Թասերի մի մասի աստառին զանազան երկրաչափական և բուսական զարդանախշեր են, իսկ մյուս մասի վրա թռչունների, հավանաբար՝ կաքավների խոշոր պատկերներ: Այս հայտնագործությունը կարևոր նորահայտում է Լոռեբերդյան մշակույթի ուսումնասիրման համար:

Պարսպին հարող տարածքում, եթե չհաշվենք ուշբրոնզ-վաղերկաթեդարյան ժամանակաշրջանի հատուկենտ խեցաբեկորներն ու պատերի մեջ կիրառված վաղմիջնադարյան (6-7-րդ դդ.) ճարտարապետական մանրամասները, ապա կարելի է տալ շերտագրական հետևյալ պատկերը, որը բավական խաթարված

է. ա) 12-13-րդ դդ. (տնտեսական նորահայտ կառույց, խեցեղեն, ջնարակված թասեր, նետապաքներ, մետաղադրամներ և այլն), բ) 14-16-րդ դդ. և ավելի ուշ (կառույցների հիմքեր, վառարաններ, հորեր, ծխամորճեր, արկղեր, քարե գործիքներ և այլն):

Ամրոցի արևմտյան եզրին, ձորի անմիջապես պոնկին գտնվող Երկրորդ կամ Փոքր բաղնիքի պեղումները հանգեցրին լուրջ եզրակացությունների: Հատկապես արդյունավետ էին ամենախոշոր սրահի պեղումները, որի II շերտում բացվեցին հատակի սալերը պահող սյուները՝ հաստատելով, որ բաղնիքի լողասրահը եղել է տաքացվող: Այն տաքացվել է ջեռոցից հատակի տակ անցնող եռացած գոլորշու միջոցով, որն էլ դուրս է եկել պատերի մեջ թողնված անցքերից:

Փոքր բաղնիքը օժտված է եղել ջրամատակարարման և ջրահեռացման և տաքացման բարդ ու բավականին զարգացած համակարգով և եթե դրան հավելենք բացօթյա երկու ջրավազանները, ապա կարելի է պատկերացնել, թե ինչպիսի շքեղ և բազմաֆունկցիոնալ բաղնիքի հետ գործ ունենք: Բազմաթիվ գտածոները հավաստում են, որ բաղնիքը գործել է բավականին երկար ժամանակահատված, իսկ գտնված շքաղյուսները ցույց են տալիս, թե այն ի սկզբանե ինչպիսի ճոխ հարդարանք է ունեցել: Այդ առումով պետք է առանձնացնել մեծ լողասենյակի տարածքում հայտնաբերված կապույտ ջնարակով պատված և քանդակազարդ շքաղյուսները, որոնք ամենայն հավանականությամբ զարդարել են ջրավազանները:

Ստորին՝ անխաթար շերտի պեղումներով հայտնաբերվեցին 11-13-րդ դդ. բազմաթիվ առարկաներ՝ ապակե ապարանջանների բեկորներ, ուլունքներ, մետաղադրամ (Կոստանդիանոս X Դուկաս), կանթեղներ, մատանիներ, դաջազարդ և ջնարակված խեցեղեն և այլն: Բաղնիքի հաջորդ բանուկ ժամանակա-

հատվածը 14-15-րդ դարերն են, որոնք արտահայտված են ջնարակված բազմապիսի շքադուսներով, ծխամորճերով, կնքադրոշմով մատանիով և այլն:

Ամրոցի կենտրոնական հատվածում գտնվող Առաջին կամ Մեծ բաղնիքում բացառիկ արդյունքներ տվեցին ներսում կատարված պեղումները: Այստեղ բացվեցին ոչ միայն բաղնիքի տարբեր հատվածներն իրարից սահմանազատող պատերի հիմքերն ու հիանալի պահպանված ջրավազանը, այլև տուֆե կարճ սյուների մի ամբողջ շարք, որոնք իրենց վրա կրել են հատակի տուֆե սալերը: Այս հայտնագործությունը, ինչպես նաև եռացած գոլորշու համար նախատեսված անցքերն ու օդամուղ բացվածքները հաստատեցին այն վարկածը, որ բաղնիքն ունեցել է հիպոկաուստ հատակ:

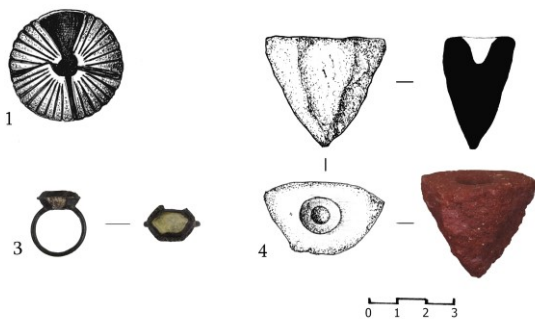
Բաղնիքի ներսում աշխատանքներն արդյունավետ էին նաև գտածոների առումով. ոսկրե գործիքներ, ապակե սրվակների բեկորներ, ուլունքներ, պղնձե զանազան առարկաներ, կավե սափոր և առաջին անգամ նաև բաղնիքի լողարանների կարևորատրիբուտներից մեկը՝ քարե ցնցուղ: Եզակի էր տուֆե սյուների հիմքերի մակարդակից, այսինքն վաղագույն շերտից հայտնաբերված փղի կավե արձանիկը, որը, մեր նախնական ենթադրությամբ, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ շախմատի խաղաքար:

Բաղնիքի հիմնական՝ կանգուն հատվածից հյուսիս ընկած տարածքը ընդարձակ կառույց է եղել (4.94×13.3 մ), որտեղ բավականին բարդ իրավիճակ է և բազմաթիվ խառը միջնապատեր ու ջրագծերով, իսկ 4 վառարաններով ուղղանկյուն, փոքր սրահի պատերը կրասվաղված և անջրաթափանց են եղել: Ակնհայտ է, որ այս տարածքն օգտագործվել է ջուրը եռացնելու համար, որտեղից զանազան առվակոսներով ու խողովակաշարերով ջուրը տարածվել է դեպի լողասենյակներ:

Այս կառույցի տարածքի շերտերը տվեցին հարուստ հնագիտական նյութ: Գտնվեցին մեծ թվով ուլունքներ, ապարանջանների բեկորներ, խեցեղեն և կենդանական ոսկորներ: Լոռեբերդի պեղումներից հայտնաբերված մետաղադրամների մեծագույն մասը գտնվեցին այս կառույցի տարածքում: Ուշագրավ է կրաքարե, քանդակազարդ սալիկի բեկորը, որը կարող է լինել մասունքատուփի կափարիչի մաս, կոնաձև քարե կաղապարը և այլ իրեր:

Այս բաղնիքի ստորին շերտը, շնորհիվ բազմաթիվ գտածոների, թվագրվում է 12–13-րդ դդ., իսկ վերին տոփանված հատակը, որի ժամանակ շենքը ծառայել է զանազան արհեստների համար՝ 14–15-րդ դդ.:

Arman Nalbandyan, “Scientific Research Center for Historical and Cultural Heritage” of the RA MESCS, Institute of Archaeology and Ethnography of the NAS RA, The main results of the 2022-2023 excavations of Lore fortress

The Lore fortified town, located in the Lori fortress community in Lori region, is one of the best preserved fortresses in Armenia. This remarkable fortress of Gugark land, was created on the promontory formed at the confluence of the Dzoraget and Urut rivers, which is surrounded by steep cliffs. It is located at an altitude of 1490 m above the sea level, and together with the suburbs, occupied an area of 50-60 ha (the citadel alone – 9 ha). With a separate grant from the Ministry of Education, Science, Culture and Sport of the Republic of Armenia, within the framework of the restoration and improvement program, the expedition of the “Scientific Research Center for Historical and Cultural Heritage” (director – Kh. Harutyunyan) resumed the excavations of Loreberd fortified town in May, 2022 (expedition leader: A. Nalbandyan). Excavations were carried out in the following areas; a) The previously unexcavated area adjacent to the inside of the fortress wall, b) layers visible on the fortress wall, c) small (second) bathroom, d) inside and around the large (the first) bathroom.

The area adjacent to the inner fortress wall (240 sq. m) was first cleared of huge accumulations of rubble, then under the two excavated layers, foundations of numerous auxiliary buildings began to be uncovered, mainly walls made with raw stones, furnaces, pits for storing food and other stuff inside. In many cases, this walls included hewn stones or tombstones of earlier constructions. We carried out cleaning works also outside the fortress wall, in all those areas where there were piles of stones and earth mounds formed from the collapsed walls. During the research work on the fortress wall, it was discovered, that there were thin walls on top of the thick fortress walls, lined up in later period. In particular, on the western side, there is a 75 cm thick wall, stretching along the fortress wall. To the east from it there are 150 cm wide wall foundations, to which wide stone rows are attached with stair-shaped order, with 150 cm and then 90

cm width. Excavations at the top of the wall gave quite interesting results, as separate rooms with rectangular and semi-circular floor plans were discovered, one of which contained a cupboard-shaped armory with stone boxes. This is not surprising, as a large number of iron projectiles, balls, bullet molds of various sizes were found from different parts of the fortress wall. Excavations of the fortress wall area also gave enormous archaeological material – primarily in the form of numerous pottery fragments and animal bones. In addition to this bulk material, valuable individual items were also found, including arrows, a crucible, beads, coins, bronze bell, etc. Phenomenal was the discovery of dozens of glazed bowls found in a semi-circular niche of kitchen-production kiln found near one part of the fortress wall. These vessels are remarkable for their high craftsmanship and richness of the glaze palette. There are various geometrical and vegetal decorations depicted on some of the vessels, and on the other part large images of birds, probably partridges are depicted. This discovery is of great significance for the study of Lore fortress culture.

On the west edge of the fortress, right next to the gorge, the Second or Small Bath is located. On the eastern side, the construction adjoins the natural rock, and on the western side, the preserved corners of the western wall of the cloakroom are on the edge of the ravine, almost hanging in mid-air. To the south from the bath open-air swimming pools with rectangular layout are found.

The excavations of the largest hall were particularly effective, as a result of the excavation of its II layer, the columns supporting the floor slabs were discovered, which, unlike the columns of the large bath, were not monolithic tufa masses, but were gables lined with stones and lime mortar. All of this confirmed, that the bathhouse pool used to be heated. It was heated by boiling steam, flowing under the floor from the oven, which came out through the wall holes.

The small bathroom was equipped with a sophisticated and quite well-developed heating system of water supply and drainage, and if we add to it the two outdoor pools, which we also completely cleaned during our work, you can imagine what kind of luxurious and multifunctional

bathroom we were dealing with. Numerous finds confirm, that the bathhouse operated for quite a long time, and the discovered decorative tiles show the lavish decoration it originally had. In that sense, we should highlight the blue-glazed and sculpted tiles found in the cloakroom area, which most likely decorated the pools.

Excavations of the bath uncovered numerous objects of the 11th-13th centuries: fragments of glass bracelets, beads, pipes, coin (Constantine X Doukas), lugs, rings, etc.

Excavations inside the First or Great bath in the central part of the fortress yielded exceptional results. Here, not only were uncovered the foundations of the walls demarcating the different parts of the bath and the well-preserved pool, but also whole series of short tufa columns were discovered, which supported on them the tufa floor slabs. The slabs were hardly preserved and turned to dust over time. This discovery confirmed the hypothesis, that the bath had a hypocaust floor.

The excavation works inside the bath were also effective in terms of finds: bone tools, fragments of glass vials, beads, various copper objects, clay jar and, for the first time, also one of the important attributes of bathhouses – a clay shower. Unique was the clay statuette of an elephant unearthed at the level of the foundations of the tufa pillars, which we initially assumed to be nothing but a chess figure.

The area north of the main, vertical part of the bath used to be a large construction (4.94×13.3 cm), it is a rather complicated situation there, with many mixed midwalls and water lines, and the walls of the rectangular, small hall with 4 stoves were plastered and waterproofed. It is obvious that this area was used for boiling water, from where the water was spread to the bathing rooms through various streams and pipelines.

The layers of the area of this construction gave rich archaeological materials: large number of beads, fragments of bracelets, pottery and animal bones were found. Most of the coins found in the excavations of Loreberd /Lore fortress/ were found in the territory of this construction. Noteworthy is the fragment of a carved limestone slab, that may be part of a reliquary lid, a conical stone mold, and other items.